

TILSHUNOSLIKDA KONSEPTUAL SEMANTIKANING SHAKLLANISHIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Qo'ldasheva Shaxnoza Akramovna
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Kognitiv yondashuv nuqtai nazaridan konseptual semantika maxsus tizimdir. U shaxsning kognitiv tajribasini aks ettiradi. Shu bilan birga, hozirgi vaqtda ikkita asosiy yondashuv aniqlangan. Ulardan birinchisi V. Cheyfnining lingvistik nazariyasi va J. Miller va F. Jonson-Lairdning prosessual semantikasidan kelib chiqadi va kognitiv lingvistikaning Amerika versiyasida ishlab chiqilmoqda. Ushbu yondashuvga ko'ra, konseptual semantika bilan aniqlanadi, konseptuallashtirish natijasi lingvistik iboralarning ma'nosida aks etadi.

Yuqoridagi gaplardan ko'rinib turibdiki, konseptual va semantik darajalarning farqlanishi ularning mutlaq qarama-qarshiligini anglatmaydi, balki bir vaqtning o'zida bu unsurlarning o'zaro yaqin munosabatini bildiradi. Bu, xususan, semantik bog'lanishning ikki yo'nalishi – tomon borligida namoyon bo'ladi. Konseptual tizim va til tizimi bu o'rinda, til tizimini konseptual tizim bilan bog'laydigan "ko'prik" yoki "interfeys" vazifasini bajaradi. (Qarang [Teylor, 1995]).

Dunyo, voqelik, borliqning tilda, undagi eng kichik kommunikativ birlik bo'lmish gapda aks ettirilishi, tasvirlanishining o'ziga xos jihatlarini tahlil qilgan G.V. Kolshanskiyning yozishicha XX asrning buyuk tilshunoslaridan biri Lyudvig Vitgenshteyn shunday xulosaga keladi – "Jumla (utterance)ning nolisoniy muqobili, aniqrog'i nolingvistik ekvivalenti bo'lgan "predmet situatsiyasi", ya'ni gapda tasvirlangan voqelikning bir parchasi o'z strukturaviy jihatdan murakkab bo'lganligi uchun faqatgina tasvirlash mumkin xolos, uni nomlab bo'lmaydi, deb yozadi. [4. P. 131].

Gap shundaki har bir til birligi o'zining strukturaviy vazifasidan tashqari kognitiv – gnoseologik jihatdan ham muayyan bir vazifani bildiradi.

Xuddi shu nuqtai nazardan, gap va so'z birikmasining gnoseologik-kognitiv vazifasini xarakterlovchi so'z, atama yoki termin ham yo'q. Bu holat ham G.V. Kolshanskiy va L. Vitgenshteynning fikrini tasdiqlaydi.

Kognitiv grammatikaning tilshunoslikda alohida bir yo'nalish sifatida shakllanishidan avvalroq ham borliqni inson tomonidan bilish jarayonida tilning rolini o'rganishga qiziqish bo'lgan. Ammo bu harakatlar falsafaning Bilish nazariyasi (Teoriya poznaniya – Gnoseologiya) doirasida amalga oshirilgan. G.V. Kolshanskiyning ta'rificha: "Gnoseologiya inson ongidan tashqarida unga aloqada bo'lmagan mustaqil holda voqea, hodisa va jarayonlarning mavjudligini tan oladi". [4. P. 131].

Mana shu voqea, hodisa va jarayonlar borliqda sodir bo'lganda ularni til yordamida ifodalash, ya'ni verbalizatsiya qilish zaruriyati tug'iladi. Shunda inson o'sha nutq aktida uchragan barcha narsalar, ularning sifatlarini alohida – alohida shaklda emas balki ularni umumiyashtirilgan, mavhumlashtirilgan shaklda ifoda qiladi. Bu holatda so'zlovchi va tinglovchining e'tibori narsa yoki hodisalarning eng muhim belgilariga qaratiladi.

An'anaviy tilshunoslikda bu o'rinda quyidagi atamalar va tushunchalar ishlatiladi. So'z va narsa o'rtasidagi munosabatni bildirish uchun – ma'no, mazmun, so'zning semantikasi atamaları ishlatiladi va narsa (predmet), ob'yekt, voqea, fakt, situatsiya, denotat, referent, ifoda etiluvchi (bildiriluvchi) kabi terminlar orqali moddiy borliqdagi hodisalarni ifoda qilinadi [4. P. 107].

Bu yerda fikriy (ideal) dunyo va moddiy borliqdagi hodisa va mohiyatlarning turli olimlar tomonidan turlicha nomlanishining guvohi bo'lamiz. Terminlarning turiligi esa qarash va yondashuvning ko'lamı va chuqur – sayozligi bilan chambarchas bog'liqdir. Buning oqibatida fikriy borliqni ifodalovchi: ma'no-intensional-signifikat uchligini tashkil qiluvchi terminlarning bir xil tushunilishi yoki barchalar tomonidan bir xil qabul qilinadi. Lekin umumiy tamoyil va yo'nalishlarning yaqinligi bu hodisani o'rganishini yengillashtiradi. [5: p. 118]

Bularning barchasi nomlash (nominatsiya) hodisasi tomonidan birlashtirib turiladi. Nomlashning uch ko'rinishi bor:

- 1) So'z va so'z birikmalari yordamida nomlash – leksik nominatsiya.
- 2) Gap yordamida nomlash (propozitiv nominatsiya).
- 3) Matn yordamida (orqali) nomlash (diskursiv nominatsiya).

Mazkur maqola mavzusi, maqsad va vazifalaridan kelib kelib chiqqan holda biz Propozitiv nominatsiyaning tabiatini o'rganish bilan cheklanamiz.

Bu holatning qisqacha tarixini o'rganish quyidagilarni ko'rsatdi-ki leksik nominatsiya eng ko'p o'rganilgan yo'nalish hisoblanadi. Yu.D. Apresyan, E.M. Mednikova, A.A. Ufimtseva, R.S. Ginzburg, D. Layonz, A. Wierzbicka, U. Vaynrayx, V.G. Gak, V.A. Zveginsev, S. Uhlman, D. Fillmor, D.N. Shmelev, R. Shenk va boshqa ko'plab mualliflar tomonidan e'lon qilingan asarlar leksik nominatsiya masalasini atroflicha o'rganib chiqishga salmoqli hissa qo'shdi.

Bu o'rinda davrimizning taniqli tilshunoslaridan bo'lmish Sh.Safarovning fikrini ko'rib chiqaylik.

Gap ma'nosining asosini tashkil qiluvchi propozitsion voqelikda yoki tasavvurda kechayotgan hodisa-faktning semantik ramzidir. Propozitsiya va voqelikdagi hodisa o'rtasidagi mutanosiblik gap strukturasi o'z aksini topadi. Gap strukturasi argumentlar va partisipantlar bilan bir qatorda belgi-xususiyatlar ham o'rin oladi. Shu sababli "propozitsiya" tushunchasiga tavsif beruvchi olimlar ushbu hodisani "leksik nomlar"ning semantik-sintaktik munosabatlar asosida yaxlit mazmun zahirida esa biror bir voqelik faktining (denotativ holatning) nomlanishi yotadi deb izohlaydilar. (P. Adames, V.V. Bogdanov, I.P. Susov, V.G. Gak. va boshqalar).

Propozitsiya qismlarining ontologik xususiyatga ega ekanligini unutmagan holda – partisipantlarni kategorial va relyativ xususiyatlariga nisbatan tasniflanishini eslatmoqchiman [6. P. 20]. Belgi xususiyatni ifodalovchilar ham, o'z navbatida, sifat, holat, jarayon, harakat kabi mazmuniy tasnifga ega bo'ladi [7. P. 93].

Propozitsiya va voqelikdagi holat, hodisa qanchalik mutanosib bo'lishmasin, har holda ular bir birini aynan takrorlamaydilar. Zero voqelik holati atalishiga oid, propozitsiya esa lisoniy-mantiqiy hodisadir.

Lison propozitsiya va voqelik holatini moslashtirish, nutqiy birlikning mazmunini shakllantirish imkonini yaratadi, ammo bunday moslashuv ikki yo'nalishda kelishi mumkin, ya'ni propozitsiyaning voqelikka muvofiqlashishidan tashqari, voqelikdagi holatning propozitsiyaga moslashish ham kuzatiladi [7. P. 94].

«Сами сведения о бытии объекта часто вытекают из информации о совершаемом событии или из знакомства с некоторым статутом, порядком вещей в природе и обществе. Если случилось некоторое происшествие предполагающее участие лиц, то должен существовать деятель». [1. Р. 198].

Bundan shu xulosa kelib chiqadi-ki voqea (sobitiye, event) kategoriyasi mantiqiy-gnoseologik-kognitiv izlanishlarga oid operatsion tushuncha sifatida ko'pchilik tomonidan tan olingan, ammo uni qanday nomlash, qay yo'sinda uning sistematikasi masalasini hal qilish, uni kategoriya deb atash qay darajada ilmiy jihatdan asoslangan bo'ladi, va agar uni kategoriya deb qabul qilsak u qanaqa kategoriya bo'ladi – grammatik kategoriya, tushuncha kategoriyasi, semantik kategoriya, mantiqiy kategoriya, yoki falsafiy kategoriya-mi, va h.k. kabi jihatlari qorong'u bo'lib keldi. Natijada tilshunoslar u haqda gapirmay o'tib ketishni lozim topishar yoki bu masalani boshqa masalalar qatoriga kiritishni to'g'ri deb topishar edi.

Ko'rinib turibdi-ki kognitiv grammatikada muhokama va izlanish ob'yekti bo'lib ko'tarilgan boshqa tushuncha va kategoriyalar orasida "voqea" tushunchasining tabiatini o'rganish ham bu sohada ko'tarilayotgan masalalarga ilmiy jihatdan asoslangan yechim topishga xizmat qilishi tayindir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. М.: Наука, 1975. – С. 384.
2. Богданов В.В. Семантикоцентризм и формацентризм в мировой лингвистике XX века. – В кн.: «Структурная и прикладная лингвистика», вып. 5, – Санкт – Петербург, Изб. С-Пб. У-та, 1998.
3. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. Синтаксис, М.: ВШ., 1981. – С. 248.
4. Колшанский Г.В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации. в сб. Языковая номинация, Общие вопросы. М.: Наука, 1976. – С. 99–146.
5. Кулдашев А.М. О степени эмпиричности и рациональности знания по иностранным языкам. // Вестник Московского государственного лингвистического университета. Вып. 25 (736), 2015. – С. 117–163.
6. Сусов И.П. Семантика и прагматика предложения. Калинин: КГУ, 1980. – С. 51.
7. Safarov Sh.S. Pragmalingvistika. T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008. – B. 280.
8. Taylor J.R. Linguistic categorization: Prototypes in Linguistic Theory. – Oxford Univ. Press, 1995.